

Van onhebbelijke klank tot de onhebbelijkheid der mensen
Geluidsopvattingen en -associaties van de Tachtigers 1877-1916

Nick Jansen

15-06-2020

Aantal woorden: 9974

Inhoudsopgave **pagina**

Inleiding	3
Associaties met sociale groepen	9
Bevreemding en verwondering	12
Lawaai en overlast	17
Aangename en indrukwekkende geluiden	22
Geluid als kern van besef en verlangen	26
Conclusie	29
Bibliografie	31

Inleiding

Het is wel vreemd, te merken dat er een wereld van geluiden en geuren bestaat geheel anders dan de gewone verzameling van reuk en klank.¹

Deze zin komt uit een brief van Franc van der Goes aan Albert Verwey, beiden vertegenwoordigers van de Beweging van Tachtig. Deze hoofdzakelijk literaire beweging, waar desalniettemin ook beeldend kunstenaars aan gelieerd waren, streefde naar een *l'art pour l'art*-benadering van kunst, zag deze als een expressie van de meest individuele emoties en legde een bijzondere focus op zintuigelijke indrukken. Wanneer Van der Goes in 1886 een tijdje in de bossen bij Doorn verblijft, doet hij zo'n indruk op. Daar, ver uit de buurt van zijn woonplaats Amsterdam, krijgt hij een gewaarwording: De natuurlijke omgeving klinkt niet 'slechts' anders dan de stad die hij gewend is; het geheel aan geluiden is fundamenteel verschillend. In andere woorden, hij realiseert zich dat hij in een totaal andere *soundscape* is beland.

Het *soundscape*-concept werd in 1977 geïntroduceerd door de Canadese muzikant Raymond Murray Schafer, die het in zijn boek *The tuning of the world* – later uitgebracht onder de naam van het concept zelf – definieert als het geheel aan geluiden in een akoestische omgeving.² Met name sinds de heruitgave in 1994 is het begrip veelvuldig gebruikt door onder meer antropologen en musicologen. De Franse historicus Alain Corbin maakte met zijn studie naar de veranderende perceptie van klokgeluiden in negentiende-eeuws Frankrijk het concept bekend onder historici. Hij voegt er een betekenis aan toe door te stellen dat een *soundscape*, of wat hij *auditory landscape* noemt, culturele identiteiten kan vormgeven. Doordat mensen op verschillende momenten in de geschiedenis anders in relatie stonden tot ruimte en tijd, hechtten zij andere betekenissen aan geluiden, zonder dat deze zelf hoeven te veranderen.³ Kortom, zowel geluidsomgevingen als de betekenissen die hieraan worden verbonden zijn door diverse factoren aan verandering onderhevig. Deze constatering ligt aan de basis van een reeks geschiedkundige publicaties over *soundscales*, dat tot op heden een zeer relevant onderzoeksveld is.⁴ De meeste 'geluidshistorici' verzetten zich tegen de

¹ Brief van Franc van der Goes aan Albert Verwey (19-08-1886).

² R.M. Schafer, *The soundscape: Our sonic environment and the tuning of the world* (Rochester 1994) 274-275.

³ Alain Corbin, *Village bells: Sound and meaning in the 19th-century French countryside* (New York 1998) xix-xx.

⁴ Recent nog, in augustus 2019, bracht het tijdschrift *International Journal for History, Culture and Modernity* een speciale collectie uit die gewijd is aan de historische benadering van geluid. Veranderingen in *soundscales*

dominantie van het visuele en focussen zich op Westerse landen in de negentiende en vroege twintigste eeuw. De bevolking en het aantal nieuwe technologieën namen hier toen dusdanig toe, dat geluidsomgevingen drastisch veranderden.

Een van de meest significantie thema's waar historici zich binnen dit onderzoeksveld mee bezighouden is dan ook de techniek. Historicus Karin Bijsterveld constateert dat de behoefte van de elite om geluid te controleren sterk tot uiting komt in kritiek op lawaai afkomstig van nieuwe technologieën.⁵ Het gaat haar niet zozeer om hoe geluiden van bijvoorbeeld machines door burgers werden ervaren, maar hoe experts en politici discussies over deze geluiden frameden en dramatiseerden.⁶ Waar Bijsterveld onderzoek doet naar meerdere landen, laat de Duitse techniekhistoricus Hans-Joachim Braun in een studie over de regulering van industrieel lawaai in Duitsland zien dat zulke discussies ook per regime kunnen verschillen. Hij beschrijft hoe industrieel lawaai door arbeiders als 'mannelijk' werd beschouwd en derhalve vormgaf aan groepsidentiteiten. Echter, zoals hij aangeeft blijft de relatie van geluidspceptie tot ras, gender en klasse hierin onderbelicht.⁷ De Amerikaanse historicus Mark Smith beargumenteert dat machinaal en industrieel lawaai niet altijd tot publieke discussie leidde. Zolang andere geluiden in het dagelijks leven, waaronder het luiden van de kerk en de klanken van de natuur, hetzelfde blijven, vervaagt volgens Smith de opkomst van industrieel geluid en wordt dit als noodzakelijk in plaats van onwenselijk beschouwt. Terecht zegt hij daarom dat er geen dichotomie moet worden geschetst tussen industriële en niet-industriële geluidsomgevingen.⁸ De Amerikaanse literatuurwetenschapper John Picker en Australische mediawetenschapper Carolyn Birdsall focussen zich niet op het geluid van nieuwe technieken, maar juist op de manier waarop audiomedia en de kennis hierover culturele en politieke praktijken beïnvloedden. Waar Picker laat zien hoe audio-gerelateerde ontdekkingen ervoor zorgden dat Victoriaanse schrijvers geluid anders in hun werken representeerden, toont Birdsall aan hoe radio kon worden ingezet voor propaganda en terreur.⁹

en de manier waarop deze veranderingen werden ervaren komen ter sprake in artikelen die onder meer gerelateerd zijn aan stadsgeschiedenis, akoestiek en technologie.

⁵ Karin Bijsterveld, 'The diabolical symphony of the mechanical age: Technology and symbolism of sound in European and North American noise abatement campaigns, 1900-1940', *Social Studies of Science* 31:1 (2001) 37-70, aldaar 44.

⁶ Karin Bijsterveld, *Mechanical sound: Technology, culture, and public problems of noise in the twentieth century* (Cambridge 2008) 1-4 en 20.

⁷ Hans-Joachim Braun, 'Turning a deaf ear? Industrial noise and noise control in Germany since the 1920s' in: Trevor Pinch en Karin Bijsterveld eds., *The Oxford handbook of sound studies* (Oxford 2011) 58-78, aldaar 59 en 76.

⁸ Mark M. Smith, 'The garden in the machine: Listening to Early American Industrialization' in: Trevor Pinch en Karin Bijsterveld eds., *The Oxford handbook of sound studies* (Oxford 2011) 39-57, aldaar 40-41.

⁹ Respectievelijk: John M. Picker, *Victorian soundscapes* (Oxford 2003) 10-11; en Carolyn Birdsall, *Nazi soundscapes: Sound, technology and urban space in Germany, 1933-1945* (Amsterdam 2012) 27-28.

Bij veel andere auteurs staan de veranderende *soundscales* van een of meerdere steden centraal. In een bundel over stadsgeluiden in twintigste-eeuws Amsterdam, Berlijn en Londen analyseert onder anderen Bijsterveld hoe deze geluiden werden gerepresenteerd in tekst, radio en film. Volgens haar leggen deze representaties zowel stadsidentiteiten als de veranderende karakters van steden bloot.¹⁰ De Canadese literatuurwetenschapper Aimée Boutin focust zich op één specifieke stad, Parijs. Opvallend is dat ze veel aandacht heeft voor stadsbezoekers, omdat mensen die de Parijse geluiden niet gewend zijn deze eerder zullen benoemen. Een nadeel is echter dat de geluidservaring van de gemiddelde burger hierdoor wordt ondergesneeuwd. Ze constateert dat de toename van stadslawaai het selectief luisteren vergrootte. In andere woorden, mensen werden gevoeliger voor individuele geluiden.¹¹ Historicus Annelies Jacobs, daarentegen, stelt in haar proefschrift over de veranderende geluidsomgeving van Amsterdam dat bevolkingsgroei en andere stedelijke ontwikkelingen niet zozeer hoeven te leiden tot meer geluid en overlast. Hoewel Amsterdam eind negentiende eeuw al aan grote veranderingen onderhevig was, ontstonden grote discussies over geluidsoverlast pas na de Eerste Wereldoorlog. Ze analyseert hoe connotaties van ‘geluid’, ‘lawaai’ en synoniemen hiervan veranderden en in wat voor publieke discoursen deze werden gebruikt. Bovendien heeft ze veel aandacht voor de talige conventies van brongenres. Het nadeel is echter dat ze een uniform beeld schetst van Amsterdamse *soundscales*; perspectieven van verschillende sociale groepen zijn van secundair belang. Daarnaast zijn haar bronnen erg gefragmenteerd, waardoor de waargenomen ontwikkelingen vertekend kunnen zijn.¹² Toch is er onder historici veel steun voor onderzoek naar de definiëring van lawaai en andere geluidsbenamingen. De Duitse historicus Daniel Morat zegt dat op deze manier simplistische beschrijvingen van veranderingen in stedelijke *soundscales* als geluidsoverlast en degeneratie vermeden kunnen worden. Stadslawaai werd soms niet als onwenselijk – of zelfs als onmisbaar – beschouwd.¹³

Nog relatief onderbelicht is de geluidsbeleving van specifieke sociale groepen. Picker stelt dat wetenschappers en schrijvers zich van ongewenste straatmuziek afsloten om de duur van hun intellectueel vermogen te vergroten. Hij laat zien dat protesten tegen dit soort overlast

¹⁰ Karin Bijsterveld, ‘Introduction’ in: Idem, *Soundscales of the urban past: Staged sound as mediated cultural heritage* (Bielefeld 2014) 11-28, aldaar 13-17.

¹¹ Aimée Boutin, *City of noise: Sound and nineteenth-century Paris* (Champaign 2015) 2-4.

¹² Annelies Jacobs, *Het geluid van gisteren: Waarom Amsterdam vroeger ook niet stil was* (Maastricht 2014) 34-41 en 155.

¹³ Daniel Morat, ‘Zwischen Lärmpest und Lustbarkeit. Die Klanglandschaft der Großstadt in umweltund kulturhistorischer Perspektive’ in: Bernd Herrman ed., *Beiträge zum Göttinger Umwelthistorischen Kolloquium 2009-2010* (Göttingen 2010) 173-190, aldaar 183-184.

uitingen kunnen zijn van grotere angsten, zoals de vrees voor het vervagen van klassendistincties.¹⁴ Echter, omdat er maar één vorm van geluid ter sprake komt, kan er weinig geconcludeerd worden over het geheel aan geluidsopvattingen van deze groep. Smith, daarentegen, weet een omvangrijkere geluidsbelevens te schetsen. Hij toont aan dat Noorderlingen en Zuiderlingen in negentiende-eeuws Amerika zich van elkaar vervreemden door de geluiden die ze met elkaar associeerden. Een belangrijke constatering van Smith is dat geluiden geëvalueerd worden op basis van hun belang voor sociale en economische welvaart en de fysieke schade die ze kunnen veroorzaken. Vervreemding tussen verschillende groepen is dus mede te verklaren doordat zij andere klanken als noodzakelijk of gevaarlijk beschouwden.¹⁵ Historicus Nimrod Ben Zeev benadrukt echter dat niet alleen naar geluidsopvattingen van verschillende landen en regio's gekeken moet worden, maar ook naar die van verschillende etniciteiten, klassen en genders. Bovendien pleit hij in een studie naar zangculturen en verbale communicatie van Palestijnse arbeiders voor meer focus op koloniale gebieden en groepen.¹⁶ Sommige auteurs vragen zich af hoe wenselijk het is om een homogeen beeld te schetsen van geluidsopvattingen van een bepaalde sociale groep. Hoewel volgens Picker negentiende-eeuwse Engelse wetenschappers en schrijvers een Victoriaans zelfbewustzijn creëerden, benadrukt hij onderscheid te willen maken tussen ervaringen van individuen in verschillende contexten.¹⁷ De verschillen in persoonlijke ervaringen van geluid zorgen er volgens Morat zelfs voor dat het concept *soundscape* op zichzelf onvoldoende verklarend is. Hij pleit daarom voor het begrip *auditieve ervaring*, dat duidt op de interpretatieve toe-eigening van waargenomen geluid. Het belangrijkste argument hiervoor is dat, los van ontwikkelingen in *soundscape*s, de opvattingen over geluiden en geluidsomgevingen simpelweg kunnen veranderen doordat mensen ervaring hiermee opdoen.¹⁸

Dit onderzoek bouwt op het bovengenoemde voort door te kijken naar de geluidservaringen van een specifieke Nederlandse groep, de Tachtigers. Zij vormden een generatie van voornamelijk dichters die in de jaren tachtig van de negentiende eeuw opkwam

¹⁴ John M. Picker, 'The soundproof study: Victorian professionals, work space, and urban noise', *Victorian Studies* 42:3 (2000) 427-453, aldaar 427-431.

¹⁵ Mark M. Smith, *Listening to nineteenth-century America* (Chapel Hill 2001) 2-4 en 267.

¹⁶ Nimrod Ben Zeev, 'Forum discussion: The sound of danger: Voice, noise and rusk in building material production in early twentieth century Palestine', *International Journal for History, Culture and Modernity* 7:1 (2019) 492-503, aldaar 493.

¹⁷ Picker, *Victorian soundscapes*, 11-14.

¹⁸ Daniel Morat, 'The sound of a new era: On the transformation of auditory and urban experience in the long fin de siècle, 1880-1930', *International Journal for History, Culture and Modernity* 7:1 (2019) 591-609, aldaar 593-596 en 604.

en floreerde tot het daaropvolgende decennium. De beweging werd gezien als een breuk met de Nederlandse literatuurgeschiedenis. In de woorden van Verwey, een van de voormannen, lijden negentiende-eeuwse auteurs aan imitatiezucht; in plaats van individuele gevoelens uit te drukken, houden ze vast aan literaire conventies. Volgens hem moet een schrijver een karakteristieke en natuurlijke woordkeuze nastreven; educatieve en amusementsdoeleinden zijn ondergeschikt aan de individuele expressie van de kunstenaar. Dat eerdere generaties minder de behoefte voelden hun gevoelens te uiten in een eigen, natuurlijke taal komt volgens Verwey doordat deze gevoelens niet zo sterk waren als binnen zijn generatie. De ideeën van Verwey bestonden weliswaar al bij eerdere auteurs als Multatuli en Huet, maar het waren de Tachtigers die van deze ideeën de nieuwe norm maakten.¹⁹

De spreekbuis van de beweging was *De Nieuwe Gids*, dat in 1885 werd opgericht door de vrienden Willem Kloos, Frederik van Eeden, Willem Paap en de eerder genoemden Verwey en Van der Goes. Het was een provocatie naar het uit 1837 stammende *De Gids*, dat volgens de Tachtigers symbool stond voor de ideeën van de oude generatie.²⁰ Binnen *De Nieuwe Gids* bestonden grofweg twee stromingen: Enerzijds waren er de stemmingsdichters, die de minst tastbare emoties en gevoelens wilden vangen in hun teksten; anderzijds de nieuwe prozaïsten, ofwel naturalisten, die een zo exact mogelijke weergave van de werkelijkheid nastreefden, zonder morele lessen, literaire conventies en symboliek en gericht op ‘gewone’ mensen en alledaagse situaties. Deze naturalisten kunnen onderscheiden worden in auteurs die de realiteit objectief wilden ‘registreren’ en schrijvers die hun hartstocht willen uiten, die voortkomt uit het intens beleven van de werkelijkheid. De tweede groep naturalisten vormde samen met de stemmingsdichters de kern van *De Nieuwe Gids* en de Tachtigers.²¹ Naast de vijf redacteuren waren er een hoop schrijvers en beeldend kunstenaars direct of indirect betrokken bij de beweging en het blad. Dit waren veelal goede vrienden en kennissen, zoals beeldend kunstenaars Willem Witsen en Jan Veth; of mensen uit voorname families, onder wie schrijver Lodewijk van Deyssel en schrijver-componist Alphons Diepenbroek. Voor de meesten was Amsterdam de belangrijkste plaats in hun jeugd; zij waren getuigen van de industrialisatie en snelle stedelijke veranderingen.²²

¹⁹ Jan Oosterholt, *De bril van Tachtig: Het beeld van de 19^e-eeuwse Nederlandse dichtkunst* (Oldenburg 2005) 2-3 en 58-63.

²⁰ Ibidem, 2.

²¹ J.D.F. van Halsema, *Vrienden & visioenen: Een biografie van Tachtig* (Amsterdam 2010) 58-59.

²² Enno Endt, *Het festijn van Tachtig: De vervulling van heel groote dingen scheen nabij* (Amsterdam 1990) 10-11.

Eind negentiende eeuw vonden in de stad nog weinig publiekelijke optredens plaats van auteurs; om aan informatie over nieuwe literatuur te komen, waren de Tachtigers overgeleverd aan tijdschriften en dagbladen die weinig uitvoerige boekbesprekingen hielden. Hierdoor waren zij sterk op elkaar gericht; ze letten veel op elkaar en uitten hun gevoelens voor en meningen over elkaar in brieven.²³ Gezien de literaire en artistieke achtergrond van de Tachtigers ligt het voor de hand dat naast hun gevoelens ook individuele waarnemingen van geluiden sterk in hun brieven tot uiting komen. Door deze zintuigelijke indrukken te delen, beïnvloedden de Tachtigers niet alleen elkaars opvattingen over en associaties met geluiden, maar indirect ook die van hun publiek. Individuele waarnemingen en expressies waren namelijk, zoals eerder benoemd, een van de focuspunten in hun werken. In dit onderzoek wordt daarom de vraag gesteld hoe de Tachtigers hun opvattingen over en associaties met geluiden tussen 1877 en 1916 in briefcorrespondentie verwoordden.

Deze periode is relevant, omdat in Westerse landen de bevolking sterk toenam, steden veranderden en vele nieuwe technologieën verschenen. De sterke focus van andere historici op deze periode maakt comparatief onderzoek mogelijk. Binnen de Nederlandse taalgrenzen is bovendien nog niet eerder een studie naar de geluidsopvattingen en -associaties van een specifieke sociale groep verricht. Hoewel Jacobs bronnen van en voor verschillende groepen gebruikt, schetst ze uiteindelijk een generalisatie van haar bevindingen. Het gebruik van brieven, daarentegen, is niet uniek binnen het onderzoek naar *soundscales* en geluidservaringen. Echter, ze worden zelden systematisch bestudeerd en dienen vaak slechts als illustraties; en dat terwijl de brief bij uitstek een genre is waarin vele persoonlijke ervaringen en waarnemingen te bespeuren zijn. De focus op enkel brieven biedt daarnaast de mogelijkheid om een billijke vergelijking te maken tussen geluidservaringen van verschillende individuen.

De bestudeerde correspondentie is geheel afkomstig uit een gedigitaliseerde database van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, bestaande uit 5512 brieven.²⁴ Binnen deze database is gezocht naar correspondentie waarin de termen ‘geluid’ of ‘geluiden’ voorkomen, of tenminste een van 53 woorden die synoniem kunnen staan voor (een bepaalde vorm van) geluid.²⁵ Dit resulteerde in een selectie van 190 verschillende brieven, waarvan

²³ Ibidem, 65-66.

²⁴ Brieven en correspondenten rond 1900, <https://brieven-correspondenten-1900.huygens.knaw.nl/> (geraadpleegd 1 juni 2020).

²⁵ Er is bewust voor gekozen om niet te zoeken op de term ‘muziek’ of woorden die vaak hiermee in verband worden gebracht. Met name is gepoogd een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de geluiden die de Tachtigers in het dagelijks leven hoorden. Hiervoor zijn, naast ‘geluid’ en ‘geluiden’, de volgende zoektermen gebruikt: Bijgeluid, bolderen, bombarie, brommen, bruischen, bruisen, brullen, deining, druischen, fluiten, galm,

zestig in dit onderzoek worden behandeld. In de overige worden de betreffende termen voor andere zaken dan geluiden gebruikt; met ‘herrie’ kon iemand bijvoorbeeld ook politieke onrust of een polemiek in een krant aanduiden. Het is interessant om deze verschillende betekenissen te kennen, maar omdat in dit onderzoek de opvattingen over en associaties met daadwerkelijke geluiden centraal staan, wordt hier verder niet op ingegaan. De brieven zijn afkomstig van zeventien personen die allen op een bepaalde manier verbonden waren aan de Beweging van Tachtig – als volger of vertegenwoordiger, schrijver of beeldend kunstenaar – en *De Nieuwe Gids* – als oprichter, redacteur of lezer. Omdat de database is opgebouwd rondom de netwerken van Verwey en Witsen, zijn de meeste brieven van hen afkomstig.

Er wordt geanalyseerd wat voor mogelijke rol de veranderingen in *soundscape*s; de talige conventies van het briefgenre en de onderzochte periode; en de sociale, literaire en artistieke achtergrond van de Tachtigers in hun opvattingen en associaties speelden. De hoofdstukken zijn niet op basis van deze deelvragen ingedeeld, maar op soorten opvattingen en associaties. Logischerwijs zullen de deelvragen daarom in één eindconclusie worden beantwoord.

Associaties met sociale groepen

Wanneer de Tachtigers bepaalde groepen op basis van klasse, religie, etniciteit of dialect kenschetsten of bekritiseerden, deden zij dat in sommige gevallen door ze te associëren met geluiden die deze groepen voortbrengen of geluiden die naar hun idee de betreffende groep typeren. Vanwege de achtergrond van de Tachtigers ligt het voor de hand dat zij in de veronderstelling waren sociale groepen op basis van hun karakteristieke klanken te kunnen onderscheiden. Een brief van Verwey aan zijn oud-docent Willem Doorenbos illustreert hoe zij dit deden. In de brief beargumenteert Verwey waarom het van wezenlijk belang is om in een van zijn gedichten de ‘n’ in het infinitief ‘praten’ weg te laten. De mensen die in dit gedicht ‘praten’ zijn Amsterdammers, van wie volgens Verwey de spreektaal van andere dialecten verschilt op basis van zijn hardheid. Alleen het weglaten van de ‘n’ kan volgens

galmen, gebolder, gebrom, gebruis, gebruisch, gedruisch, gegier, gegons, gejoel, gekakel, geluidje, geluidjes, gepiep, geraas, geroep, gerommel, gerucht, geruis, geruisch, geschetter, geschreeuw, gesuis, getik, gieren, gonzen, herrie, kabaal, kakelen, krijschen, lawaai, overlast, poeha, razen, rommelen, ronzebons, ruischen, rumoer, schetteren, schreeuwen, tieren, tikken en trommelen.

hem die hardheid benadrukken.²⁶ Hiermee komt Verweys gevoeligheid voor zowel de zwaarte van geluid als de woord- en letterkeuze waarmee hij dit wil benoemen tot uitdrukking.

Als geluid op een negatieve manier met een bepaalde klasse of beroepsgroep wordt geassocieerd, kan deze negativiteit tot uitdrukking komen in zowel de context waarin over het betreffende geluid wordt gesproken als de woordkeuze om het te beschrijven. Aan Verwey meldt Van Eeden tegen het voornemen te zijn om met een groep letterkundigen een menagerie te bezoeken, met de nadruk zich niet te willen identificeren met het gebrul aldaar:

Ik denk voor dat geld eens te gaan eten met Jan Piet of een ander niet-letterkundige. Maar ik zou mij dood schamen als er een van ons mee ging brullen. 't Is beroerd als je zoo door je vrienden gecompromitteerd kan worden.²⁷

Met het woord 'brullen' duidt Van Eeden niet alleen indirect op het geluid van de exotische dieren die zich in een menagerie bevinden; ook geeft hij aan dat de omgeving van een menagerie niet voor letterkundigen zoals hij bestemd is. Hij zegt niet voor welke groep dit wel het geval is, al is het aannemelijk dat hij doelt op het ongeletterde of ongeleerde volk; een menagerie diende bovendien voor amusement en niet voor educatie. 'Brullen' wordt ook gebruikt door Verwey om zijn vrienden te bespotten die zich beschouwen als 'leden van de maatschappij'. De term slaat hier niet zo zeer op een bepaald geluid, maar drukt een bepaalde attitude uit die de groep volgens Verwey eigen is.²⁸ Een vergelijkbare constatering valt te maken over een brief van Witsen uit 1891 aan zijn toenmalige echtgenote Elizabeth van Vloten. Daarin klaagt hij over het lawaai van 'bourgeois' en de 'leelijke harde dingen' die ze in de koffiehuisen zingen op Prinsessendag. Witsens probleem lijkt hier niet zozeer het lawaai te zijn, maar de groep die het lawaai maakt. Deze 'bourgeois' neemt een houding aan die Witsen onwenselijk vindt; waarschijnlijk omdat hij zich er niet mee kan identificeren.²⁹ Een dergelijke brief zegt dus zowel iets over hoe iemand als Witsen andere groepen identificeert als over hoe hij zichzelf beschouwt.

Wat gesteld kan worden is dat zijn zelfbewustzijn afhankelijk was van het besef van zijn geluidsomgeving – eenzelfde constatering maakt Picker over de ontwikkeling van het Victoriaans zelfbewustzijn van Engelse wetenschappers en schrijvers eind negentiende

²⁶ Brief van Albert Verwey aan Willem Doorenbos (tussen 10 oktober en 30 december 1887; exacte datum onbekend).

²⁷ Brief van Frederik Willem van Eeden aan Albert Verwey (15 september 1887).

²⁸ Brief van Albert Verwey aan Katharina van Vloten (25 februari 1887).

²⁹ Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Elizabeth van Vloten (1 september 1891 – ochtend).

eeuw.³⁰ Dit bewustzijn hoeft niet alleen te blijken uit geluidsbeschrijvingen en -opvattingen die gerelateerd zijn aan groepen waar Witsen zich van distantieert; ook voorbeelden van groepen of personen waar hij zich wél mee wil identificeren kunnen hier licht op werpen. In een brief aan beeldend kunstenaar August Allebé vertelt hij over een bezoek in Londen aan schilder Lourens Alma Tadema – 24 jaar ouder dan Witsen en een ogenschijnlijk voorbeeld voor hem. Na het ‘paleis’ en de luxueuze woonomgeving van Tadema te hebben beschreven, geeft Witsen blijk van nervositeit:

...toen ‘k weer langs de poort kwam, - om mezelf den terugweg af te snijden - was ‘t de schuld niet van m’n dūbbel-ik? - ik althans kon ‘t niet helpen - trok ‘k aan de bel - affreus in de war door m’n stoutmoedigheid en ‘t deftige sonore metaal geluid van ‘n koperen schel, - onmogelijke pogingen aanwendende om ‘n onverschillig gezicht te zetten.³¹

Het is uiteraard niet aannemelijk dat het geluid van de bel an sich Witsen in de war bracht. De geluidsbeschrijving kan, daarentegen, worden opgevat als de samenkomst van alle impressies die hij vooraf van Tadema, zijn woning en zijn leefomgeving heeft opgedaan. Niet het geluid van de bel klonk Witsen deftig in de oren; het werd deftig gemaakt door zijn idee van Tadema als een rijk en respectabel man – iemand met een hogere status dan Witsen, maar wel een die hij nastreeft.

Ook religieuze en etnische groepen werden op basis van geluiden gekenschetst. In de onderzochte brieven gaat het hier om respectievelijk christelijke groepen en individuen; en Joden. Geluidsbeschrijvingen van christenen dragen een zekere spot met zich mee. Zo wordt het gezang van Jezuïeten afgekraakt en het pianospel van een priester als getrommel aangeduid.³² De vraag is of de spot zich richt op degenen die het geluid produceren of op het christendom in het algemeen. Een brief van Veth aan Verwey, waarin hij een Londense dominee belachelijk maakt, doet een combinatie van de laatste twee vermoeden:

En ziende die afschuwelijke zalvende lachjes en dat oogenspel en hoorend dat halen van die stem en den galm van die gemeenplaatsen, en het holle geluid van die machteloze opwinding, moest ik al maar denken hoe ‘t mogelijk was dat die man niet walgde van zijn eigen gedoe. De kerk was kil,

³⁰ Picker, *Victorian soundscapes*, 11.

³¹ Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Augustus Allebé (25 december 1888).

³² Respectievelijk: Brief van Willem Frederik van Hell Jr. aan Albert Verwey (11 augustus 1884); en brief van Jacobus van Looy aan Willem Arnoldus Witsen (23 november 1885).

gepoetst, kaal, ongezellig, braaf, glimmend zelfgenoegzaam, - in een stukadoorsstijl met verstijfde gothieke reminiscenzen - zoo leek me ook 't geloof van die menschen.³³

Niet alleen uit hij minachting voor de klank en retoriek van de dominee; ook geeft hij directe kritiek op het kerkgenootschap door zijn vertoning te verhouden tot de door Veth negatief beoordeelde karakteristieken van de kerk en kerkgangers.

In dezelfde brief vergelijkt hij de dominee met 'een jood die op een markt zijn waar vent en schreeuwt'.³⁴ Deze stereotypering van een jood op basis van het (ongewenste) geluid dat hij produceert komt in meerdere contexten voor. Zo maakt Verwey de vergelijking tussen kakelende kippen en 'niet minder kakelende Joden'.³⁵ Het is mogelijk dat het gebruik van dezelfde bewoording voor kippen en Joden een stilistische keuze is. Echter, deze keuze maakt het wel aannemelijk dat Verwey in ieder geval een negatieve associatie had bij de retoriek van een volgens hem typische Jood. Dit betekent niet dat hij in het algemeen negatief tegenover Joden stond. Aan zijn vrouw Katharina van Vloten vertelt hij over een bezoek aan de Haagse schilder Jozef Israëls; hierin stereotypeert hij hem weliswaar om zijn 'Joodsche' identiteit, maar lijkt dit met een zekere bewondering en mate van respect te doen. Ongetwijfeld speelt het een rol dat Verwey Israëls niet als een 'gewone' Jood zag, maar als een voorbeeldfiguur; dit in tegenstelling tot Israëls vrouw, die hij typeert als een 'Joodsche-Haagsche-dame-parvenue' en over wie hij met de term 'conversatie-kabaal' lijkt aan te willen geven dat ze niks interessants te zeggen heeft.³⁶ Of een Jood in de ogen van Verwey onwenselijk geluid maakt, hangt dus af van zijn opvattingen over het betreffende individu.

Bevreemding en verwondering

Geluiden kunnen de Tachtigers ook bevreemden, verbazen of verwonderen. Dit gebeurt wanneer ze in aanraking komen met technieken, culturen of buitenlandse steden die hun onbekend zijn; of mensen in een vreemde taal horen converseren. Wanneer over dat laatste wordt gesproken is dat meestal met spot of afkeer. Zo spreekt schrijver en schilder Jacobus van Looy over het 'gerommel van allerlei talen' om hem heen in Rome:

³³ Brief van Jan Pieter Veth aan Albert Verwey (11 december 1887).

³⁴ Ibidem.

³⁵ Brief van Albert Verwey aan Frederik Willem van Hell Jr. en Angenita Cornelia Fraterman (22 juni 1890).

³⁶ Brief van Albert Verwey aan Katharina van Vloten (28 en 29 augustus 1888).

Rechts van me zaten Russen te kakelen, links vervelende Duitschers, met hun lijmerig gezeur, en boven alles uit de huppelende Italiaanse klanken, waar men niets van hoort dan de geaccentueerde woorden.³⁷

Van Looy schetst een karikatuur van de nationaliteiten van de sprekers en uit zijn ongenoegen over hun gepraat. Nog ongewenster lijkt voor Witsen het Engels van de passagiers op het schip waarmee hij in 1915 naar Amerika vaart. Niet alleen voelt hij zich van de Engelssprekenden vervreemd; het bezorgt hem na eigen zeggen ook een last van doofheid.³⁸

Wanneer schrijvers in onbekende stedelijke omgevingen komen, hebben ze meer aandacht voor geluiden die ze waarnemen. Daarbovenop heeft de toename van stadslawaai in de negentiende eeuw het belang van selectief luisteren vergroot. Het is daarom aannemelijk dat een gevoel van bevreemding of verwondering sterker tot uiting komt in beschrijvingen van buitenlandse stadsbezoeken.³⁹ Dat geldt zeker voor Van Looy, die onder meer spreekt over zijn verblijf in wat hij noemt de ‘wonderlijke machine Parijs’. Hij vergelijkt Parijs met een katoenspinnerij en voelt zich als een wielje in haar draaiende machine.⁴⁰ Bewust of onbewust lijkt hij hiermee de technische ontwikkelingen van de negentiende eeuw metaforisch te verbinden met de stedelijke bevolkingsgroei die aan de Parijse drukte ten grondslag ligt.

Menselijke drukte hoeft echter niet altijd de kern te vormen van een stadsindruk. Als Van Looy vertelt over Venetië legt hij juist de nadruk op de rust en stilte:

Venetië is zulk een (vooral ‘s avonds) geruischlooze stad, dat men alles hoort, en zelfs de stilte een geluid is. Je moest de mensen hier zien flaneren met hun kalme, rustige gezichten, allen min of meer week en aantrekkelijk door de dommelige rust, die er is.⁴¹

In plaats van overweldigd te worden door het geheel aan – of ontbreken van – geluiden, zegt hij er in dit geval juist door weg te dommelen; zodanig, dat hij in nostalgische gedachten geraakt. Het gekletter van de regen op de straatjes in Venetië doet hem denken aan ‘het getik van een oude hangklok in een onbewoonde kamer’; aan de ‘natte glibberige stenen’ in de Amsterdamse Warmoesstraat.⁴² Het toont Van Looy's vermogen om geluiden in vreemde omgevingen met bekende te associëren.

³⁷ Brief van Jacobus van Looy aan Willem Arnoldus Witsen (6 april 1885).

³⁸ Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (6 januari 1915).

³⁹ Boutin, *City of noise*, 2-3.

⁴⁰ Brief van Jacobus van Looy aan Albert Verwey (21 januari 1887).

⁴¹ Van Looy aan Witsen (23 november 1885).

⁴² Brief van Jacobus van Looy aan Albert Verwey (3 november 1885).

In de meeste gevallen ligt de nadruk echter op de eigenheid en andersheid van de geluiden in de betreffende stad. Zo geven de geluiden, geuren en smaken die schrijver Gerrit Jan Hofker in Londen waarnam vorm aan zijn ‘heerlijke’ herinnering aan deze metropool. De samenhang van deze waarnemingen en de associatie met specifieke locaties in de stad lijken voor Hofker de basis voor zijn unieke Londense beleving.⁴³ Op een heel andere manier benadrukt Van Looy de andersheid van Madrid. Hij beschrijft hoe de stad in de vroege morgen ‘ontwaakt’; hoe hij de vogels hoort fluiten, de metselaars in de buurt harder beginnen te praten en geluiden vanuit de straten oprijzen. Deze schets maakt de *soundscape* van Madrid niet direct uniek, maar krijgt een eigenaardige nasmaak door de tegenstelling die Van Looy later in de brief maakt tussen de houding van Hollanders en Madrilenen. Hij zegt in slaap te zijn ‘getokkeld’ door de regendruppels die op zijn vensterbank sprongen. Met een knipoog vertelt hij dat dit alleen mogelijk was doordat hij tijdens de regen zijn raam open had laten staan; iets wat Hollanders volgens hem nooit doen.⁴⁴ Hij suggereert hiermee dat de mensen in Madrid meer open staan voor – of minder kwaad ondervinden van – wat er zich buiten afspeelt. De eerder beschreven ‘ontwakingsgeluiden’ zijn dus misschien niet uniek, maar het feit dat hij deze hoorde en de manier waarop hij deze waarnam wel.

Het is mogelijk dat mensen zich van onbekende gebieden en culturen bevreemd voelen door de klanken die ze voortbrengen of ermee worden geassocieerd. Deze geluiden kunnen als bedreigend of schokkend worden ervaren, dan wel zorgen voor een bespottende of minachtende houding jegens de betreffende regio of cultuur.⁴⁵ Dat laatste gaat gepaard met een gevoel van overweldiging in twee brieven van publicist en arts-officier Willem Frederik van Hell aan Verwey, waarin hij spreekt over de Chinese cultuur op Indonesië. Hij zegt onder de indruk te zijn van de wijze waarop Chinezen hun Nieuwjaar vieren:

...een helsch lawaai van allerlei sissend en knetterend en knallend vuurwerk - dat hooren en zien verging. Toen kwam de Kapt. Chin. naar voren - hield een speech dat het jaar goed mocht zijn en de monsters verdelgd mochten worden - toen bulderende hoerah's en vreeselijk vuurwerk - alles om die monsters te verdelgen. Toen ging de bende verder.⁴⁶

De overweldigende impressie van het vuurwerk wordt vergezeld door een ogenschijnlijk lichte spot en afstandelijkheid ten aanzien van het bijbehorende ritueel. Dat kan worden

⁴³ Brief van Gerrit Jan Hofker aan Willem Arnoldus Witsen (september 1902; exacte datum onbekend).

⁴⁴ Brief van Jacobus van Looy aan Albert Verwey (8 juni 1886).

⁴⁵ Smith, *Listening to nineteenth-century America*, 2-4.

⁴⁶ Brief van Willem Frederik van Hell Jr. aan Albert Verwey en Katharina van Vloten (10 en 24 februari 1890).

opgemaakt uit de nadruk die Van Hell legt op het bombast dat de Chinezen bereid zijn te maken om monsters te verdelgen; het gebruik van het woord ‘die’, waarmee Van Hell lijkt te beklemtonen dat het om ‘hun’ monsters gaat en hij niks met dit geloof te maken heeft; en het woord ‘bende’ waarmee hij de ceremonie in zijn geheel samenvat. Eenzelfde spot blijkt uit zijn beschrijving van de muziek tijdens de inwijding van een nieuwe Chinese tempel. Hij noemt deze maatloos, gillend, piepend en gonzend; een ‘helsch lawaai’ en ‘goddelijk gedruisch’.⁴⁷ Muziek en ritueelgeluiden vormen in deze voorbeelden dus de basis om bevreemding en afkeer te uiten.

Bevreemding kan echter ook tot bewondering leiden. Aan zijn zus schrijft Witsen vanuit San Francisco over een muziekoftreden van ‘donkere knappe kerels’ tijdens een expositie. Hij bestempelt het als een ‘soort negermuziek’, wat niet per definitie als neerbuigend moet worden opgevat, maar eerder als ‘exotisch’. Hij noemt de muziek romantisch en gepassioneerd, wat duidt op een zekere bewondering.⁴⁸ Het verschil met de opvatting van Van Hell kan natuurlijk bepaald zijn door persoonlijke voorkeur. Waarschijnlijker is echter dat het optreden meer wordt gewaardeerd omdat het zich in een geplande Westerse setting afspeelt en, in tegenstelling tot het volkse ritueel op Indonesië, uitsluitend door professionele muzikanten wordt uitgevoerd. Zo’n bevreemdende bewondering kan tevens tot uiting komen in de verwoording van geluiden van groepen die op het eerste oog cultureel minder ver van de schrijver afstaan. Zo vertelt Hofker met admiratie over het ‘heesche schreeuwen’ van ‘natte kerels in olie-pakken’ – zeelui die net de haven in IJmuiden zijn binnengevaren. Hij benadrukt hun ‘sterke leven’, dat hij associeert met stormen en hoge zeeën, en verbaast zich erover dat hij de schippers weliswaar hoort praten, maar door hun eigenaardige sociolect niet kan verstaan.⁴⁹ Kortom, zelfs een Nederlandse groep of cultuur kon door zijn andersheid in klank en uitstraling een diepe indruk op de Tachtigers achterlaten.

Dat geldt eveneens voor nieuwe soorten voer- en vaartuigen, machines en audiomedia. Over het laatstgenoemde zegt Morat dat veelvuldig contact met een bepaald medium de *auditieve ervaring* ervan transformeert.⁵⁰ Witsen illustreert dit door de verandering in zijn opvatting over het geluid van de fonograaf kenbaar te maken, nadat hij met een voor zijn tijd modern exemplaar in aanraking is gekomen. Hij benadrukt de perfectie van de muziek die eruit komt – ‘geen zweem van bijgeluid’ – en contrasteert deze met het ‘schor akelig ding’ dat

⁴⁷ Brief van Frederik Willem van Hell Jr. en Angenita Cornelia Fraterman aan Albert Verwey en Katharina van Vloten (17 oktober 1892).

⁴⁸ Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (19 maart 1915).

⁴⁹ Brief van Gerrit Jan Hofker aan Willem Arnoldus Witsen (15 december 1898).

⁵⁰ Morat, ‘The sound of a new era’, 604.

hij eerder heeft gehoord.⁵¹ Hij verwondert zich over hoe de, in de woorden van Picker, ‘sublieme ervaring’ van geluid wordt gevangen in een object; als Witsen zijn ogen sluit, lijkt het of de zangers en muzikanten zich in dezelfde ruimte als hij bevinden.⁵²

Machines en hun geluiden lijken daarentegen een minder positieve verwondering of bevreemding te veroorzaken. Aan Verwey vertelt botanicus en schrijver Hein Willems Heinsius over een tentoonstelling waar hij overvallen werd door het ‘verschrikkelijk geraas, veroorzaakt door een stoom- wasch- en mangelmaschine’. Vooral een galerij met nieuwe uitvindingen bracht ‘eigenaardige indrukken’ teweeg:

Hier zie je een reeks van werktuigen die bezig zijn uit een pap van lompen binnen ongelooflijk korten tijd allernetste enveloppes te maken, daar vergaat je hooren en zien door het heidensch kabaal, dat eenige stoomweefgetouwen maken, elders wordt in een wip een rol koperdraad tot een paar duizend allernetste spelden gemaakt.⁵³

De verwondering slaat hier vooral op de ‘nieuwheid’ van deze uitvindingen. De geluiden die ze produceren klinken Heinsius misschien vreemd in de oren, maar gezien zijn woordkeuze lijkt hij ze vooral te beschouwen als een vervelende bijkomstigheid.

Wat opvalt aan de geluidservaringen van treinen en boten is dat deze vaak in de context van het landschap worden gesitueerd. Een voorbeeld is Witsens beschrijving van het vaarverkeer bij Maassluis. Hij noemt de rivier prachtig en verwondert zich over de ‘eigenaardige herrie van booten die aankomen en afgaan’.⁵⁴ Waar in dit geval de geluiden en het uitzicht van de vaardrukke de kern vormen van het landschap dat Witsen zo prachtig vindt, lijkt hij op reis door Noord-Amerika het ‘eentonige geluid van den trein’ en de stilte van de natuur waar deze doorheen rijdt als onderscheidend, doch complementair te beschouwen.⁵⁵ Er moet hier echter worden afgevraagd of de verwondering voortkomt uit de geluiden van de trein of de ervaring van het treinreizen. Een eerdere brief van Witsen uit 1877 over zijn reis van Zuid-Frankrijk naar Amsterdam pleit voor beide. Hij vertelt hierin over

⁵¹ Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (26 maart 1915).

⁵² Picker, *Victorian soundscapes*, 10.

⁵³ Brief van Hein Willems Heinsius aan Albert Verwey (28 augustus 1883).

⁵⁴ Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Elizabeth van Vloten (30 augustus 1898).

⁵⁵ Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (9 juli 1915).

‘t gonzen van den trein, ‘t fluiten en sissen van den locomotief, als we een tunnel in gingen, ‘t stilhouden aan de stations, ‘t roepen van de conducteurs, in een woord al ‘t gejoel en al de stilte van een reis met den trein...⁵⁶

Niet alleen kenschetst hij de indruk die het geluid van de locomotief op hem maakt; ook beschrijft hij het geheel aan geluiden dat de ervaring van zo’n reis behelst. Dat Witsen zijn ervaring hier gedetailleerder weergeeft, komt wellicht doordat hij een stuk jonger was; de trein voelde mogelijk nog als een relatief nieuw fenomeen dat bijzondere zintuigelijke aandacht verdiende. Echter, vooral in latere brieven wordt duidelijk dat geluiden van vervoersmiddelen ook minder wenselijke prikkelingen konden opleveren.

Lawaai en overlast

Sinds het einde van de negentiende eeuw heeft geklaag over lawaai in toenemende mate betrekking tot nieuwe technologieën, zoals treinen, auto’s en stoomtrams.⁵⁷ Zoals uit het vorige hoofdstuk blijkt, worden geluiden van deze nieuwe soorten voertuigen niet per se als negatief of storend beschouwd; lawaai wordt tenslotte door elk individu in verschillende contexten anders ervaren.⁵⁸ Echter, een aantal brieven toont wel degelijk een afkeer tegen de geluiden van deze voertuigen. Dat geldt onder meer voor een brief van lithograaf Theodorus Wilhelmus Nieuwenhuis, waarin hij vertelt hoe hij Pinksteren op een landgoed doorbracht. Hij schetst de idyllische omgeving en lekkere geuren en contrasteert deze met zijn woonplaats Amsterdam door te refereren naar de ‘trams en karren met hun eeuwig lawaai’.⁵⁹ In deze tegenstelling is dit de enige expliciete – en bovendien beklagende – verwijzing naar Amsterdam, wat suggereert dat de geluiden van stadsvoertuigen een relatief sterke, negatieve indruk op Nieuwenhuis maakten. Eenzelfde soort opvatting blijkt uit de aanbeveling van

⁵⁶ Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen en Jacoba Suzanna Muller (12 februari 1877).

⁵⁷ Bijsterveld, *Mechanical sound*, 1.

⁵⁸ Morat, ‘Zwischen Lärmpest und Lustbarkeit’, 179-180; Ook een brief van Willem Frederik van Hell Jr. aan Albert Verwey (augustus 1883; exacte datum onbekend) benadrukt dit. Van Hell beschrijft hoe hij per spoor met ‘veel lawaai’ naar Abcoude reisde, zonder te expliciteren wat hij van dit lawaai vond. Het lijkt er in dit geval op dat lawaai niet per se als positief of negatief beschouwd hoeft te worden, noch als merkwaardig of bevreemdend. Mogelijk constateert hij slechts dat treinen veel geluid maken, zonder daar meteen een mening over te hebben.

⁵⁹ Brief van Theodorus Wilhelmus Nieuwenhuis aan Willem Arnoldus Witsen en Augusta Maria Schorr (31 mei 1915).

schilder Jan Toorop aan Witsen om, wanneer hij in Toorops woonplaats Katwijk wil verblijven, een hotel aan zee te nemen in plaats van in het dorp:

Binnen in het dorp is goedkooper, doch ik denk minder aangenaam en minder zuivere zeelucht, meer lawaai van stoomtram en soms odeurs van ‘Eau de Katwijk’ en minder goed eten.⁶⁰

Samen met de klaarblijkelijk onaantrekkelijke geuren en het minder goede eten contrasteert ook Toorop in dit voorbeeld het lawaai van een stadsvoertuig met de natuurlijke omgeving van een verblijfplaats buiten de stadse of dorps drukte.

Het lawaai van trams en treinen leidde vermoedelijk ook tot inspiratie van de Tachtigers. Van Looy citeert een stuk uit Verweys bundel *Persephone en andere gedichten*:

...sporend door de Apennijnen en het rommelen der wagen van Hades, het schrill gepiep...⁶¹

Hij vraagt of Verwey dit heeft afgeluisterd in tunnels, doelend – gezien het citaat zeer waarschijnlijk – op spoorwegtunnels. Of het enkel Van Looy is die het schrill gepiep en de rest van het citaat associeert met de geluiden van (spoorweg)tunnels, of dat Verwey dezelfde gedachtegang had, is lastig te achterhalen. Het voorbeeld legt in ieder geval bloot dat de Tachtigers het lawaai van nieuwe soorten voertuigen uit gedichten van anderen konden ‘lezen’.

Niet alleen de snelle opeenvolging van nieuwe technologieën zorgde vanaf het eind van de negentiende eeuw voor meer geluiden die als lawaai konden worden opgevat; ook de enorme bevolkingsgroei in deze tijd bracht een drastische verandering van *soundscape*s teweeg, die in bepaalde steden leidde tot een toename van klachten over lawaai.⁶² Hoewel Jacobs laat zien dat deze veranderingen niet in alle opzichten een toename van geluid en geluidsbronnen hoefde te betekenen, constateert ze dat er eind negentiende eeuw veel geklaagd werd over menselijk geluid.⁶³ Dit blijkt ook uit de onderzochte brieven. De negatieve beschrijvingen hiervan gaan vaak over mensengeluid in algemene zin, zonder zich op specifieke groepen te richten. Witsen vertelt in 1898 aan zijn vrouw over de geluiden die hij hoort vanuit een appartement in de Kalverstraat. Hij klaagt over het ‘lawaai van al die straatslijpers op ‘t asfalt’ en van de timmerlui die ‘nooit meer op tijd klaarkomen’. Het doet hem verlangen naar rust en

⁶⁰ Brief van Jean Theodoor Toorop aan Willem Arnoldus Witsen (9 juli 1900).

⁶¹ Van Looy aan Verwey (3 november 1885).

⁶² Morat, ‘Zwischen Lärmpest und Lustbarkeit’, 175.

⁶³ Jacobs, *Het geluid van gisteren*, 155.

frisse lucht; naar een wandeling door de ‘lieven tuin’ in het huis dat hij met zijn echtgenote deelt. Wat opvalt is dat hij later in zijn brief minder negatief is over de stadse mensendrukke – ‘‘t zal wel gezellig zijn, vooral zoo in ‘t gewoel!’⁶⁴ Hij lijkt deze drukke dus enkel als lawaai te bestempelen als hij er zelf geen onderdeel vanuit maakt; als hij in zijn appartement verblijft en rust wil hebben, maar het geluid van de straat onontkoombaar is.

Dit doet denken aan wat Bijsterveld constateert in de vroege twintigste eeuw, namelijk dat de behoefte aan stilte een hoofdzakelijk ‘geciviliseerde’ behoefte was van de intellectuele elite, gericht tegen het gedrag van de massa.⁶⁵ Deze stelling zou in bepaalde mate ook kunnen gelden voor het einde van de negentiende eeuw; zeker als in acht wordt genomen dat wetenschappers en schrijvers zich ook toen beklagden over het geluid van de straat.⁶⁶ Kloos geeft hier met de geluidsoverlast in zijn appartement in Den Haag een voorbeeld van:

Wonen doe ik eigenlijk op het kamertje van Jeanne [latere echtgenote], omdat mijn kamer in de Franklinstraat door het gestadige lawaai en de onhebbelijkheid der mensen vrij wel onbewoonbaar bleek te zijn.⁶⁷

Niet alleen houdt Kloos er een negatieve opvatting over de lawaai makende mensen op na; ook heeft hun geluid een dusdanige invloed op hem, dat het hem van zijn werken en schrijven afhoudt en ertoe aanzet in de woning van zijn verloofde te trekken. Over het bemoeilijken van werken en schrijven door menselijk lawaai beklagt ook Van Eeden zich aan Verwey. Het valt hem zwaar zijn ‘gedachten bij elkaar te houden’. Hij zegt ver van ‘Amsterdam en de Amsterdamsche herrie’ te zijn gedwaald en contrasteert deze met zijn gedachten over ‘de boomen, de wind, de zon, dieren en vruchten’. Over het geluid van menselijke drukke in een stad beklagt hij zich niet. In tegendeel, juist de ontwenning aan deze drukke lijkt hem gevoeliger te hebben gemaakt voor menselijk geluid; het dichter leven ‘bij den kinderlijken staat der menschheid’ heeft hem, ogenschijnlijk doelend op de mensenmassa in het algemeen, een afkeer voor beschaving bezorgd – ‘ze wordt ons verderf’.⁶⁸

Net als het lawaai van nieuwe technologieën konden ook mensengeluiden voor inspiratie zorgen bij de Tachtigers. In een brief aan Verwey legt Van Eeden een gedicht voor dat hij

⁶⁴ Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Elizabeth van Vloten (11 augustus 1898).

⁶⁵ Bijsterveld, ‘The diabolical symphony of the mechanical age’, 38-39.

⁶⁶ Picker, ‘The soundproof study’, 427-431.

⁶⁷ Brief van Willem Johannes Theodorus Kloos aan Willem Arnoldus Witsen (11 december 1899).

⁶⁸ Brief van Frederik Willem van Eeden aan Albert Verwey (29 augustus 1885).

schreef op het moment dat hij zich buiten de stad bevond. Eén vers verbeeldt het menselijk lawaai:

Daar komen de mensen! – O hoogste vorm
Die aardsche natuur mocht erlangen!
Zij tieren en schreeuwen uit schorre keel
En galmen vuile gezangen!⁶⁹

Hij zet de stemgeluiden tegenover de klank en geur van de natuur, die hij verder in het gedicht beschrijft. In de introductie van de brief zegt hij dat hetgeen hij in het gedicht verwoordt hem onlangs is gewaargeworden. Eerder in de brief geeft hij aan niet graag aan Amsterdam te denken terwijl hij aan zee is. Uiteraard kan slechts gesuggereerd worden wat hem precies gewaar is geworden, maar de combinatie van de brief en het gedicht doet vermoeden dat het gerelateerd is aan het verschil tussen de rustige omgeving aan zee en de Amsterdamse mensendrukke.

In plaats van mensen in het algemeen gaven de Tachtigers soms ook kritiek op specifieke groepen en individuen. Zoals uit eerdere hoofdstukken bleek, gebeurde dit met vlagen door middel van stereotyperingen.⁷⁰ Dit is echter lang niet altijd het geval. Verwey vertelt hoe het drukke en volle leven in Amsterdam hem enigszins beknelt. Hij voelt zich continu op de huid gezeten door ‘mensen, die denken en schryven over de kunst van tegenwoordig’; en wel dusdanig totdat zijn ‘ooren verstopt zyn met geluid en onhebbelyken klank’.⁷¹ Hoewel het hier duidelijk gaat om kunstcritici en Verwey een heldere, negatieve mening over hen heeft, laat hij het bij een vage beschrijving van deze groep, zonder stereotyperingen. Zijn geklaag is dus niet hoofdzakelijk gericht op deze kunstcritici, maar op de drukke zie ze volgens hem veroorzaken.

Kritiek op het geluid van anderen wordt niet altijd in algemene of vage beschrijvingen geuit; soms is ze simpelweg gericht op individuen uit de directe omgeving die met hun geluiden de Tachtigers op de een of andere manier in hun bezigheden storen. Het kan dan gaan om de meest uiteenlopende trivialiteiten, zoals het ‘gebrom’ van de orgelmeester, het

⁶⁹ Brief van Frederik Willem van Eeden aan Albert Verwey (1884; exacte datum onbekend) – het volledige gedicht staat in de brief.

⁷⁰ Bijvoorbeeld van de koningsgezinde burgerij (noot 29); of sprekers van vreemde talen (noot 37).

⁷¹ Brief van Albert Verwey aan Carel Vosmaer (18 december 1885).

lawaai van de huishoudster of het ‘vreeselijk schreeuwen’ van kinderen.⁷² Tijdens de verbouwing van zijn huis vertelt Van Deysse hoe hij bij het beitelen van de kroonlijsten wordt gestoord door de mensen die aan de fundering werken:

...wie kan er rustig bóven werken als het werken in de fundeeringen zoo wild toe gaat dat het heele gebouw er van schudt? - Buiten-dien is hier iemand in de riolen bezig, die, naar ik meen, beter als glazenmaker op de eerste en tweede verdieping dienst zoû kunnen doen.⁷³

Hoewel hij niet gestoord wordt in het werk van zijn vakgebied, schrijven, of iets wat als een andere ‘intellectuele bezigheid’ zou kunnen worden bestempeld, lijkt hij onderscheid te willen maken tussen het relatief delicate beitelwerk dat hij verricht en de ‘wilde werkzaamheden’ van de arbeiders. Wat dit suggereert is dat kritiek op lawaai van individuen niet alleen hoeft te duiden op een afkeer tegen het betreffende geluid, maar ook kan impliceren dat de klager voelt het recht te hebben niet door deze geluiden omringd te worden, omdat ze voortkomen uit praktijken die van een andere orde zijn dan zijn eigen werkzaamheden.

Niet alleen het lawaai van mensen en technologieën konden de Tachtigers als storend ervaren; soms richtte hun geklaag zich op de meest triviale geluiden van het weer of van dieren. Het bijzondere is in deze gevallen niet zozeer de opvatting over of de associatie met de betreffende geluiden, maar juist de buitengewone gevoeligheid die de Tachtigers hiervoor blijken te hebben. Zo wijdt Van Hell een passage aan de last die hij ondervindt van wespen en vliegen, die in de zomerse hitte ‘het meeste genoeg hebben om de respectievelijke neuzen der menschen heen te brommen’.⁷⁴ In een andere brief beklagt hij zich over het stemgeluid van kaketoets, nadat zijn vrouw er een heeft gekocht:

De stem der kaketoets etc. is me te rauw, te schel en doet mijn gehoor zoo onaangenaam aan dat ik er bepaald zenuwachtig van word, dat ik niet meer kan werken of schrijven.⁷⁵

Net als in eerdere voorbeelden ligt ook hier de nadruk op de negatieve effecten die het geluid heeft – of zou kunnen hebben – op het werk van de schrijver. In andere woorden, het zou

⁷² Respectievelijk: Brief van Willem Bastiaan Tholen aan Willem Arnoldus Witsen (13 september 1885); brief van Willem Arnoldus Witsen aan Elizabeth van Vloten (24 januari 1892); en brief van Elizabeth van Vloten aan Willem Arnoldus Witsen (oktober 1903; exacte datum onbekend).

⁷³ Brief van Karel Joan Lodewijk Alberdingk Thijm aan Albert Verwey (17 december 1890) – Lodewijk van Deysse is het pseudoniem van Karel Alberdingk Thijm.

⁷⁴ Van Hell Jr. aan Verwey (augustus 1883).

⁷⁵ Brief van Willem Frederik van Hell Jr. en Angenita Cornelia Fraterman aan Albert Verwey en Katharina van Vloten (8 oktober 1891).

goed kunnen dat Van Hell ‘de stem der kaketoës’ pas als lawaai bestempelt op het moment dat deze directe invloed heeft op zijn leef- en werkomgeving. Min of meer dezelfde conclusie kan worden getrokken over Witsens opvatting over stormgeluid op zee. In 1915 reist hij van Nederland naar Amerika en schrijft hij dagelijks een brief aan zijn zus Jacoba. Hij vertelt veel over het weer; met name over een meerdaagse storm en het ‘lawaai en gestoot en gebolder en gegier’ dat deze op het schip veroorzaakt. Als hij het overdag op het dek kan meemaken is het ‘prachtig en imposant’, maar ‘s nachts, als hij het alleen ‘voelt en hoort, is ‘t bepaald akelig’.⁷⁶ Een dag later lijkt hij er genoeg van te hebben; het ‘bonken en trillen van de boot’ heeft hem wakker geschud en het lawaai van de storm is een last geworden.⁷⁷ Zijn opvatting over het geluid van de storm is dus sterk van tijd en ruimte afhankelijk, zij het overwegend angstig en onaangenaam. In het volgende hoofdstuk zal echter blijken dat de Tachtigers natuurlijk geluid meestal als iets prettigs ervaarden.

Aangename en indrukwekkende geluiden

Wanneer de Tachtigers natuurlijk geluid positief beoordeelden, deden zij dat grofweg op twee manieren: Ze vinden het vredige en soms mystieke karakter aangenaam of raken onder de indruk van de woeste ongereptheid van de natuur. In het eerste geval is het meestal het ‘ruischen’ van de zee dat óf zelf als aangenaam wordt bestempeld, óf gebruikt wordt om de vreedzaamheid van de gehele omgeving of situatie op dat moment te benadrukken. Zo vertelt Witsen over zijn herinnering aan de Franse plaats Menton, waarin niet alleen het geluid van de zee prettig was, maar de hele omgeving; de rotsen, de kaai waar hij ‘in de maneschijn’ over wandelde, de lichten van de huizen en de ‘miljoenen en biljoenen sterren aan de lucht’.⁷⁸ Deze combinatie van aurale en visuele waarnemingen in Menton uit ook Van Eeden in een brief aan Verwey:

Het is veel beter door bergen te dwalen en naar het ruischen van de zee te luisteren. De zee is zoo blauw, Albertje, zoo geweldig blauw - het is zulk een sterke aandoening dat ik aan niets anders kan denken. En dan komt dat blauw overal door de donkere knoestige takken en het vale donzige groen van de olijven heen.⁷⁹

⁷⁶ Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (5 januari 1915).

⁷⁷ W. Witsen aan J. Witsen (6 januari 1915).

⁷⁸ W. Witsen aan J. Witsen en Muller (12 februari 1877).

⁷⁹ Brief van Frederik Willem van Eeden aan Albert Verwey (22 april 1886).

Bovendien heeft hij aandacht voor de geuren van de omgeving. Hij beschrijft de ‘harsachtige’ geur van ‘prachtig gekronkelde pijnboomen’ en het sterke aroma in de bloemenvelden door de regen die pas was gevallen. Het is mogelijk dat Van Eedens opvatting over de geluiden in en om Menton mede is beïnvloed door de geuren en kleuren die hij waarnam – evenals het omgekeerde. Ook kan het zijn dat de individuele waarnemingen ondergeschikt waren aan het algehele gevoel, maar hij deze slechts beschreef om dit gevoel tot uitdrukking te brengen. Een voorbeeld van Van Looy verduidelijkt deze redenering. Hij vertelt over een ontmoeting met een priester in Capri, Italië, en zegt met hem te hebben afgesproken op een terras ‘onder de geuren der oleanders en het weeke ruischen der zee’; ze praatten over godsdienst en Van Looy nam de gelegenheid om een schets te maken.⁸⁰ Over de specifieke geuren en geluiden laat hij geen opvatting blijken, maar het is duidelijk dat ze dienen als middel om aan te geven dat de algehele setting aangenaam was; aangenaam genoeg, tenminste, om rustig te praten en te schetsen.

Ook in beschrijvingen van woeste natuurimpressies worden klanken met andere waarnemingen gecombineerd. Aan zijn broer Christoffel vertelt Verwey over zijn reis door New Mexico:

Bergen in allerlei vormen en met allerlei bekleeding van boomen, soms geheel verdorde wouden van dennen en pynen, aan weerszijden nu aan dezen dan aan dien kant de bergstroom die hortend en strompelend over de rotsen heensukkelde of vliegend en schuimend naar beneden schoot heel in de diepte onder de boomen zoodat men alleen zyn geraas kon hooren.⁸¹

Het geluid van de bergstromen krijgt niet alleen een wild karakter door de woorden – ‘hortend en strompelend’; ‘vliegend en schuimend’ – die hij eraan verbindt; ook de beschrijving van het ongerepte uiterlijk van de bergen en bossen dragen hieraan bij. Wanneer Van Hell daarentegen schrijft over de tropische regenbuien en watervallen op Ambon, laat hij het niet bij een situering van de geluiden in de visuele context; hij benadrukt vooral de hitte, waar hij maar niet aan kan wennen. Dit verklaart wellicht zijn focus op fenomenen die hij met verkoeling kan associëren, zoals geluiden van waterbronnen en de regen.⁸²

⁸⁰ Brief van Jacobus van Looy aan Willem Arnoldus Witsen (19 september 1885).

⁸¹ Brief van Albert Verwey aan Christoffel Verwey Jr. (16 augustus 1883).

⁸² Brief van Willem Frederik van Hell Jr. aan Albert Verwey en Katharina van Vloten (7 juni 1891).

Natuurlijke geluiden konden de Tachtigers tevens inspireren. Witsen, bijvoorbeeld, geeft meerdere keren aan stemmen te horen in de wind.⁸³ In wat hij de ‘eerste najaarsnacht’ van 1886 noemt, maakte de wind ‘allerlei fantastische geluiden in ‘t huis en de schoorsteen’. Toen hij een wandeling ging maken, hoorde hij ‘duizend stemmen in den wind’, die samen met de grauwe lucht en de ‘eindeloze’ hei een dusdanige indruk op hem maakten dat als hij de gelegenheid had verzen te schrijven, hij dit beslist had gedaan.⁸⁴ Sommigen weten uit zo’n inspiratie daadwerkelijk kunst te creëren.⁸⁵ Anderen wekken slechts de suggestie dat zulke natuurlijke klanken tot inspiratie, of in bredere zin tot een betere geestesgesteldheid, kunnen leiden. Zo ook Willem Doorenbos, oud-docent van een aantal Tachtigers, die, sprekend over Kloos in een brief aan Verwey, stelt dat hij tot kalmte en nadenken zou komen als hij net als Verwey ‘de barre baren der Noordzee dagelyks hoorde bruischen’.⁸⁶ Hoewel Doorenbos in de passage over Kloos vooral kritiek wil uiten op zijn gedrag ten opzichte van *De Nieuwe Gids*, laat zijn suggestie zien dat het geluid van de zee volgens hem een positieve werking op de geest kan hebben.

Soms is de indruk van kleuren en klanken zo groot dat het volgens degene die de indruk opdoet niet te vangen is in tekst of beeld. Dat overkomt schilder Bastiaan Tholen tijdens een wandeling over een laan aan de rand van de Veluwe:

In die laan nu zit een geluid die met zijn zichtbare grootschheid een verbazende indruk maakt. Zoo iets is vind ik niet te schilderen. Evenmin als de stemming is weer te geven die men dikwijls krijgt door voglengezing waardoor het landschap een groote bekoorlijkheid heeft. Ik kan hierover niet duidelijk zeggen wat ik eigenlijk bedoel.⁸⁷

Tholen laat zien dat de natuur een gevoel kan overbrengen dat pure schoonheid overtreft. De geluiden die ze voortbrengt zijn op zichzelf niet indrukwekkend, maar creëren samen met de ‘kleuren’ en ‘lijnen’ van het landschap een stemming die voor hem onbeschrijflijk is.

Naast dit soort grote impressies zijn er ook ‘kleine’ geluiden die de Tachtigers als aangenaam beschouwen, zoals de ‘blijje’, ‘lieve’ en ‘aardige geluidjes’ van baby’s.⁸⁸ Hofker

⁸³ Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Jacobus van Looy (26 oktober 1886); en brief van Willem Arnoldus Witsen aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (2 januari 1915).

⁸⁴ Witsen aan Van Looy (26 oktober 1886).

⁸⁵ Zie noot 69.

⁸⁶ Brief van Willem Doorenbos aan Albert Verwey (15 juli 1891).

⁸⁷ Brief van Willem Bastiaan Tholen aan Willem Arnoldus Witsen (1 mei 1885).

⁸⁸ Respectievelijk: Brief van Gerrit Jan Hofker aan Willem Arnoldus Witsen (27 juli 1898); brief van Gerrit Jan Hofker aan Willem Arnoldus Witsen en Elizabeth van Vloten (29 juli 1898); en Willem Arnoldus Witsen aan Elizabeth van Vloten (12 februari 1897).

zegt zelfs het geschreeuw van zijn baby een ‘heel aangenaam geluid’ te vinden – ‘een heerlijk kermis-lawaai’.⁸⁹ Dat hoeft niet te betekenen dat hij de klanken van baby’s in het algemeen prettig vond; het gaat hier tenslotte om zijn eigen kind. Dit soort beschrijvingen moeten dus vooral gezien worden als een uiting van affectie. Wat voor geluid baby’s maken doet er niet toe, maar als het om iemands eigen baby gaat – en de geluiden in een veilige thuisomgeving worden gemaakt – is het vrijwel altijd fijn om te horen.

Aan de hand hiervan kunnen twee dingen worden gesteld. Geluid dat in sommige gevallen als lawaai wordt bestempeld, zoals geschreeuw, heeft in andere contexten een positieve connotatie. Daarnaast blijkt het begrip ‘lawaai’ niet enkel te worden gebruikt voor onwenselijke geluiden, maar ook voor prettige.⁹⁰ Zelfs voor stadslawaai kan deze stelling opgaan, bijvoorbeeld in Hofkers impressie van de Amsterdamse Spuistraat:

Daar waren wel een paar honderd slingerende wezens om mijn raam en een groot orgel met geweldig groot-stads-lawaai. Daar gingen alle trammen door (door dat leven en die mensen en die meiden die zoo-mooi dansten, dat is toch wel mooier dan een bal; bengel-de-beng, gingen ze, snorre-snor naar de einden). En ik was zoo blij, om mee te zingen in dat lawaai van zomeravond-Spuistraat-schunnigheid, en het dansen roerde mij heel binnen in.⁹¹

Hofker beschouwt de stadsgeluiden niet als overlast. In tegendeel, ze ontroeren hem; ze lijken symbool te staan voor vrijheid en levensgeluk, dat in het bijzonder op een zomerse dag als deze tot uitdrukking komt. Deze associatie met vrijheid komt nog sterker tot uitdrukking in een brief uit 1916 van schrijver Hein Boeken aan Witsen. Op het moment van schrijven zit Boeken in de gevangenis, in afwachting voor het proces voor de moord op zijn vrouw waarvoor hij later zou worden vrijgesproken. Hij zegt ‘voortdurend het gegons van de stad’ te horen, wat hem doet snakken naar vrijheid.⁹² De stadsgeluiden lijken voor Boeken zo fundamenteel te zijn dat de afwezigheid ervan voelt als een verarming van de zintuigen. Schafer noemt dit soort ‘onmisbare’ geluiden *key notes*, maar beweert dat deze uitsluitend uit de natuur worden voortgebracht. Terecht wijst Smith erop dat het ook om geluiden kan gaan die gerelateerd zijn aan sociale relaties.⁹³ Voor Boeken zijn dat de menselijke contacten in het Amsterdamse leven.

⁸⁹ Brief van Gerrit Jan Hofker aan Willem Arnoldus Witsen (3 augustus 1898).

⁹⁰ Morat, ‘Zwischen Lärmpest und Lustbarkeit’, 184.

⁹¹ Brief van Gerrit Jan Hofker aan Willem Arnoldus Witsen (1 september 1893).

⁹² Brief van Hendrik Jan Boeken aan Willem Arnoldus Witsen (9 februari 1916).

⁹³ Smith, *Listening to nineteenth-century America*, 267.

Dat lawaai niet altijd als iets negatiefs werd bestempeld blijkt tevens uit Verweys bespreking van een van zijn verzen. Daarin geeft hij aan dat zelfs een ‘chaos van geluiden’ waarin men ‘bedwelmd wordt door de geweldige verwarring van klanken’ iemand kan laten wegdromen. Juist wanneer er zo veel individuele geluiden zijn dat deze niet meer van elkaar kunnen worden onderscheiden, toont een klankomgeving volgens Verwey de grootste gelijkenis met stilte.⁹⁴ Hij beschouwt deze combinatie van geluiden niet zozeer als iets aangenaams, maar het stoort hem ook niet. Wat dit voorbeeld daarom vooral benadrukt is dat de beoordeling van geluid niet afhangt van de doordringendheid of hoeveelheid ervan, maar, zoals eerder in dit hoofdstuk is aangetoond, van de context waarin het wordt gehoord en de associaties die eraan worden verbonden.

Geluid als kern van besef en verlangen

De Tachtigers benoemen geluiden niet altijd om hun oordeel hierover kenbaar te kunnen maken of een bepaalde associatie hieraan te verbinden; soms willen zij met bepaalde klanken een besef of verlangen uitdrukken. Enerzijds kunnen zij zich beseffen in een wezenlijk andere geluidsomgeving te zijn beland. Anderzijds kunnen klanken de kern vormen van een verlangen naar zo’n andere geluidsomgeving; een die zich onderscheidt in ruimte of tijd en gebaseerd kan zijn op de realiteit of op illusies.

De realisatie in een ander klanklandschap beland te zijn doet zich voor wanneer iemand verhuist of lange tijd in een andere plaats verblijft. Zo kunnen ervaringen in de natuur de Tachtigers doen beseffen dat er een discrepantie bestaat tussen natuurlijke en stedelijke geluidsomgevingen.⁹⁵ De in de introductie benoemde brief van Van der Goes laat blijken dat het geheel aan (menselijke) geluiden in een stad niet noodzakelijkerwijs als luider en onaangener werd beschouwd dan de klanken van de natuur. De ligging van zijn verblijf in de bossen bij Doorn noemt hij ‘heerlijk’, maar over of deze omgeving beter of aangenamer klinkt en ruikt dan de Amsterdamse ambiance die hij gewend is laat hij zich niet uit.⁹⁶ Het lijkt voor Van der Goes niet relevant te zijn of de geluiden in de natuur harder of zachter, vervelender of aangenamer klinken dan in Amsterdam; hij constateert slechts de wezenlijke andersheid tussen de twee geluidswerelden. Juist die andersheid zorgt ervoor dat de bossen

⁹⁴ Brief van Albert Verwey aan Carel Vosmaer (25 december 1883).

⁹⁵ Zie noot 69.

⁹⁶ Van der Goes aan Verwey (19-08-1886).

van Doorn zo'n geweldige indruk op hem maakte; op het moment dat hij hieraan gewend is, zou hij zich net zo goed over het stadse klanklandschap kunnen verwonderen. Soms heeft deze andersheid betrekking op meer dan alleen geur en geluid, bijvoorbeeld wanneer Verwey beschrijft hoe de verhuizing van Amsterdam naar Noordwijk hem rust en evenwicht heeft bezorgd:

...dit leven is zo nieuw voor me, en zoo ryk, – zoo of in een bosch alle blaren ruischen en ik verbaasd ben dat er blaren zyn en dat geruisch.⁹⁷

Het geluid is waarschijnlijk niet het enige dat hem zo wezenlijk nieuw aanvoelt, maar het feit dat hij het horen van geluid – het ruisen van bladeren in een bos – als metafoor gebruikt om de andersheid van de nieuwe omgeving en zijn verbazing hierover uit te drukken, maakt het wel aannemelijk dat dit tenminste een van de dingen was die hij als nieuw ervaarde.

Wanneer de Tachtigers door middel van klanken een verlangen naar een andere (geluids)wereld willen uitdrukken, doen ze dat óf door de geluiden van de omgeving waarin ze zich bevinden, óf die van de wereld waarnaar ze verlangen te beschrijven. Het eerste geval kan betrekking hebben op een verlangen naar een plek van rust op het moment dat iemand zich overladen voelt door het lawaai van de stad.⁹⁸ Hetgeen verlangd wordt is hier dus een andere ruimte. Hofker, echter, laat zien dat er ook naar een andere tijd kan worden gehunkerd. In een brief aan Witsen vertelt hij hoe hij graag had gewild dat het zomer was in plaats van winter:

...het is altijd een beetje tragisch, dacht ik van middag, het zien van de eerste vorst, zoo hard en stijf en koud; ik denk altijd aan oûer worden als ik weer het rammelende vorst-geluid der wagens hoor, de bevroren plassen en den strakken hemel zie.⁹⁹

Zowel het aangezicht van de winter als het 'vorst-geluid' dat hij aan het jaargetijde relateert vormt de kern van zijn verlangen naar de zomer. Dat wil niet zeggen dat hij dit seizoen mooier vindt klinken of er beter uit vindt zien; slechts de associatie met de klank en het uiterlijk van de zomer lijkt positiever te zijn. Wellicht geven ze hem een jonger gevoel, gezien hij 'oûer worden' met de winter associeert. Abstracter is het verlangen van Veth dat hij

⁹⁷ Brief van Albert Verwey aan Alphonsus Joannes Maria Diepenbrock (18 mei 1891).

⁹⁸ Zie noot 64.

⁹⁹ Brief van Gerrit Jan Hofker aan Willem Arnoldus Witsen (23 december 1898).

omschrijft te midden van de ‘hol klinkende, eeuwig ongezellige geluiden in een dorps huis’. Niet zozeer hunkert hij naar een bepaalde omgeving of tijd, maar naar een geheel andere realiteit; een ‘illusie’, zoals hij zelf toegeeft. In plaats van het ‘werkelijke leven’ droomt hij van een ‘hooger leven’; een, wat lijkt, ontsnapping uit de ‘dorre realiteit’.¹⁰⁰ Gezien de achtergrond van Veth – en hetzelfde geldt voor andere Tachtigers – is zijn toevluchtsoord hoogst waarschijnlijk de kunst: het bezig zijn met kunst en het praten erover.

Het verlangen naar zo’n ontsnapping kan ook tot uiting komen door middel van een beschrijving van de kleuren en klanken van de droomlocatie zelf. In een brief aan zijn vrouw, die op het punt staat een tijdje in de badplaats Karlsbad te verblijven, beschrijft Verwey hoe het daar zijn zal. Hij legt nadruk op de ontspannenheid van het leven, de geluiden van dineren en van muziek. Het gedrag en gepraat van de mensen is zo anders dan hij gewend is, maar zo gelijk aan wat hij begeert, dat hij jaloers wordt zelf niet op ‘zoo’n mooi plekje’ te zijn:

Waarom zit ik hier in een steenen menschen-stad met uitzicht op een motregen? Waarom moet ik, die een poeet ben, suffe prozamenschen te woord staan, ik, die nooit anders zou hoeven te zijn dan een dichter?¹⁰¹

Verweys begeerte naar een omgeving als die van Karlsbad lijkt een verlangen te zijn om te ontsnappen aan iets wat ruimte en tijd overstijgt. Hij wil zich ontdoen van alles en iedereen dat het tegenovergestelde is van hoe hij zichzelf ziet: een dichter, een kunstenaar. In andere woorden, hij hunkert naar een intellectuele, bijna sprookjesachtige omgeving die haaks staat op de wereld van ‘prozamenschen’ waarin hij zich bevindt – een gevoel dat ongetwijfeld meer Tachtigers hebben gehad. Echter, er moet niet geconcludeerd worden dat verlangen altijd een afkeer tegen de realiteit inhoudt. Witsen bevestigt dit in een brief aan zijn vrouw, waarin hij vertelt hoe de ‘mooie luchten en ‘t geluid van den wind’ hem het gevoel gaven graag met haar aan het strand te willen lopen.¹⁰² Het uitzicht en geluid van de droomomgeving aan het strand beschrijft hij niet om aan te geven aan de realiteit te willen ontsnappen, maar simpelweg omdat hij verlangt daar met zijn vrouw te zijn. De Tachtigers konden dus zowel de meest fundamentele als meest persoonlijke omgevingen en situaties begeren.

¹⁰⁰ Brief van Jan Pieter Veth aan Albert Verwey (20 augustus 1885).

¹⁰¹ Brief van Albert Verwey aan Katharina van Vloten (30 mei 1888).

¹⁰² Brief van Willem Arnoldus Witsen aan Elizabeth van Vloten (1 september 1891 – avond).

Conclusie

Nu de verscheidenheid aan opvattingen die de Tachtigers over geluiden hadden en de associaties die ze hieraan verbonden is besproken, kan geconcludeerd worden welke factoren hier een rol in hebben gespeeld. Opvallend is dat zowel diachrone als synchrone veranderingen in *soundscales* op de geluidsoopvattingen van invloed zijn geweest.

‘Geluidshistorici’ hebben zich vooral gericht op de rol van veranderingen in *soundscales* door de tijd heen. Een voorbeeld van zo’n diachrone verandering laat Witsen zien in zijn beschrijvingen van treingeluiden. Waar hij op jonge leeftijd gedetailleerd de klanken van een treinreis benoemt, lijken deze in latere brieven minder van belang; ze zijn onderdeel van het alledaagse landschap geworden. Grotendeels lijken historici echter over het hoofd te hebben gezien dat contact met een ander klanklandschap niet alleen geleidelijk, maar ook direct tot nieuwe opvattingen kon leiden. Dit gebeurde op twee manieren. Enerzijds brachten geluidsomgevingen emoties teweeg die de Tachtigers niet eerder hadden gevoeld. Anderzijds kon een nieuw klanklandschap leiden tot een andere opvatting over de omgeving die de Tachtigers gewend waren. Zo konden ze de Amsterdamse ‘herrie’ missen of ontwennen, of zelfs een afkeer hiertegen opbouwen.

Jacobs’ stelling dat woorden als ‘herrie’ en ‘lawaaï’ in verschillende tijden en contexten andere connotaties hadden wordt door de Tachtigers bevestigd. De woorden die ze kozen om klassen te definiëren, mensen te bespotten, maatschappelijke onrust aan te kaarten of de andersheid van iets of iemand aan te duiden worden vandaag de dag in heel andere situaties gebruikt. Met ‘gebrul’, ‘lawaaï’, ‘herrie’ of ‘kabaal’ werd niet altijd een hard, vervelend geluid bedoeld; vaak werden deze woorden gebruikt om iets vreemds aan te duiden of distinctie tussen sociale groepen te bewaren. ‘Schreeuwen’, ‘galmen’ of ‘kakelen’ werden gebruikt om kritiek te geven op specifieke groepen of mensen in het algemeen; niet alleen om hun geluid, maar vaak ook om hun gedrag of denkbeelden. Wellicht komen deze opvattingen en associaties in brieven relatief sterk tot uiting; niet alleen vanwege de persoonlijke aard van het briefgenre, maar ook door de manier waarop de Tachtigers correspondentie gebruikten. Naast vriendschappelijke bijeenkomsten was dit voor hen namelijk de belangrijkste manier om ervaringen, gevoelens en meningen met elkaar te delen. De talige conventies van zowel het briefgenre als de onderzochte periode lijken dus een rol te hebben gespeeld in hun geluidsoopvattingen en -associaties.

Dat geldt ook voor de sociale, literaire en artistieke achtergrond van de Tachtigers. Deze lijkt hen bijzonder gevoelig te maken voor lawaai dat hen van het werken of schrijven afhoudt en voor de karakteristieken van specifieke geluiden. Ze tonen het vermogen om groepen op basis van klank te onderscheiden; associaties te leggen tussen geluidsomgevingen; en verlangens en illusies in klanktermen te beschrijven. Bovendien beschikten de Tachtigers over de kennis van een relatief breed scala aan woorden en metaforen, waarmee ze de mogelijkheid hadden veel stilistische keuzes te maken en geluiden uiterst gedetailleerd te beschrijven. Daarnaast gebruikten ze waarnemingen om hun sociale positie te bevestigen; ten opzichte van elkaar, van andere groepen in de samenleving of van de gehele wereld van ‘suffe prozamenschen’. Geluidsbeschrijvingen konden een uiting zijn van een ontsnapping uit die wereld en een toevlucht in de kunst.

Dit onderzoek heeft laten zien hoe de Tachtigers tussen 1877 en 1916 bijzonder veel verschillende geluidsopvattingen en -associaties in hun brieven verwoordden en daarmee een rijke invloed uitoefenden op elkaar en indirect, zoals eerder genoemd, hun publiek. Hun ideeën over geluid kwamen niet alleen tot stand door de veranderingen in *soundscape*s die eerdere historici over deze periode hebben beschreven, maar ook door hun achtergrond en de persoonlijke aard van hun correspondentie. Het gebruik van brieven als enige bronsoort heeft de mogelijkheid geboden om individuele opvattingen en associaties met elkaar te vergelijken en conclusies te trekken die min of meer voor de hele beweging gelden. Echter, het is de veranderlijke individuele expressie die in de ideeën van de Tachtigers centraal staat; en dat blijkt ook uit hun brieven. Tussen de Tachtigers – en zelfs tussen verschillende brieven van dezelfde personen – zijn verschillende geluidsbelevissen waar te nemen. Hoewel dit onderzoek hoofdzakelijk bijdraagt aan de studie naar geluidsopvattingen van specifieke sociale groepen, is het dus van belang dat, zoals Picker en Morat stellen, ook de individuele aard van *auditieve ervaring* in acht wordt genomen.

Bibliografie

- Ben Zeev, Nimrod, 'Forum discussion: The sound of danger: Voice, noise and rusk in building material production in early twentieth century Palestine', *International Journal for History, Culture and Modernity* 7:1 (2019) 492-503.
- Bijsterveld, Karin, 'Introduction' in: Idem, *Soundscapes of the urban past: Staged sound as mediated cultural heritage* (Bielefeld 2014) 11-28.
- Bijsterveld, Karin, *Mechanical sound: Technology, culture, and public problems of noise in the twentieth century* (Cambridge 2008).
- Bijsterveld, Karin, 'The diabolical symphony of the mechanical age: Technology and symbolism of sound in European and North American noise abatement campaigns, 1900-1940', *Social Studies of Science* 31:1 (2001) 37-70.
- Birdsall, Carolyn, *Nazi soundscapes: Sound, technology and urban space in Germany, 1933-1945* (Amsterdam 2012).
- Boutin, Aimée, *City of noise: Sound and nineteenth-century Paris* (Champaign 2015).
- Braun, Hans-Joachim, 'Turning a deaf ear? Industrial noise and noise control in Germany since the 1920s' in: Trevor Pinch en Karin Bijsterveld eds., *The Oxford handbook of sound studies* (Oxford 2011) 58-78.
- Corbin, Alain, *Village bells: Sound and meaning in the 19th-century French countryside* (New York 1998).
- Endt, Enno, *Het festijn van Tachtig: De vervulling van heel groote dingen scheen nabij* (Amsterdam 1990).
- Halsema, J.D.F. van, *Vrienden & visioenen: Een biografie van Tachtig* (Amsterdam 2010).
- Jacobs, Annelies, *Het geluid van gisteren: Waarom Amsterdam vroeger ook niet stil was* (Maastricht 2014).
- Morat, Daniel, 'The sound of a new era: On the transformation of auditory and urban experience in the long fin de siècle, 1880-1930', *International Journal for History, Culture and Modernity* 7:1 (2019) 591-609.
- Morat, Daniel, 'Zwischen Lärmpest und Lustbarkeit. Die Klanglandschaft der Großstadt in umweltund kulturhistorischer Perspektive' in: Bernd Herrman ed., *Beiträge zum Göttinger Umwelthistorischen Kolloquium 2009-2010* (Göttingen 2010) 173-190.
- Oosterholt, Jan, *De bril van Tachtig: Het beeld van de 19^e-eeuwse Nederlandse dichtkunst* (Oldenburg 2005).
- Picker, John M., *Victorian soundscapes* (Oxford 2003).
- Picker, John M., 'The soundproof study: Victorian professionals, work space, and urban noise', *Victorian Studies* 42:3 (2000) 427-453.

Schafer, R.M., *The soundscape: Our sonic environment and the tuning of the world* (Rochester 1994).

Smith, Mark M., 'The garden in the machine: Listening to Early American Industrialization' in: Trevor Pinch en Karin Bijsterveld eds., *The Oxford handbook of sound studies* (Oxford 2011) 39-57.

Smith, Mark M., *Listening to nineteenth-century America* (Chapel Hill 2001).

Brieven

Alberdingk Thijm, Karel Joan Lodewijk aan Albert Verwey (17 december 1890).

Boeken, Hendrik Jan aan Willem Arnoldus Witsen (9 februari 1916).

Doorenbos, Willem aan Albert Verwey (15 juli 1891).

Eeden, Frederik Willem van aan Albert Verwey (15 september 1887).

Eeden, Frederik Willem van aan Albert Verwey (22 april 1886).

Eeden, Frederik Willem van aan Albert Verwey (29 augustus 1885).

Eeden, Frederik Willem van aan Albert Verwey (1884; exacte datum onbekend).

Goes, Franc van der aan Albert Verwey (19-08-1886).

Heinsius, Hein Willems aan Albert Verwey (28 augustus 1883).

Hell Jr., Frederik Willem van en Angenita Cornelia Fraterman aan Albert Verwey en Katharina van Vloten (17 oktober 1892).

Hell Jr., Willem Frederik van en Angenita Cornelia Fraterman aan Albert Verwey en Katharina van Vloten (8 oktober 1891).

Hell Jr., Willem Frederik van aan Albert Verwey en Katharina van Vloten (7 juni 1891).

Hell Jr., Willem Frederik van aan Albert Verwey en Katharina van Vloten (10 en 24 februari 1890).

Hell Jr., Willem Frederik van aan Albert Verwey (11 augustus 1884).

Hell Jr., Willem Frederik van aan Albert Verwey (augustus 1883; exacte datum onbekend).

Hofker, Gerrit Jan aan Willem Arnoldus Witsen (september 1902; exacte datum onbekend).

Hofker, Gerrit Jan aan Willem Arnoldus Witsen (23 december 1898).

Hofker, Gerrit Jan aan Willem Arnoldus Witsen (15 december 1898).

Hofker, Gerrit Jan aan Willem Arnoldus Witsen (3 augustus 1898).

Hofker, Gerrit Jan aan Willem Arnoldus Witsen en Elizabeth van Vloten (29 juli 1898).

Hofker, Gerrit Jan aan Willem Arnoldus Witsen (27 juli 1898).

Hofker, Gerrit Jan aan Willem Arnoldus Witsen (1 september 1893).

Kloos, Willem Johannes Theodorus aan Willem Arnoldus Witsen (11 december 1899).

Looy, Jacobus van aan Albert Verwey (21 januari 1887).

Looy, Jacobus van aan Albert Verwey (8 juni 1886).

Looy, Jacobus van aan Willem Arnoldus Witsen (23 november 1885).

Looy, Jacobus van aan Albert Verwey (3 november 1885).

Looy, Jacobus van aan Willem Arnoldus Witsen (19 september 1885).

Looy, Jacobus van aan Willem Arnoldus Witsen (6 april 1885).

Nieuwenhuis, Theodorus Wilhelmus aan Willem Arnoldus Witsen en Augusta Maria Schorr (31 mei 1915).

Tholen, Willem Bastiaan aan Willem Arnoldus Witsen (13 september 1885).

Tholen, Willem Bastiaan aan Willem Arnoldus Witsen (1 mei 1885).

Toorop, Jean Theodoor aan Willem Arnoldus Witsen (9 juli 1900).

Verwey, Albert aan Alphonsus Joannes Maria Diepenbrock (18 mei 1891).

Verwey, Albert aan Frederik Willem van Hell Jr. en Angenita Cornelia Fraterman (22 juni 1890).

Verwey, Albert aan Katharina van Vloten (28 en 29 augustus 1888).

Verwey, Albert aan Katharina van Vloten (30 mei 1888).

Verwey, Albert aan Willem Doorenbos (tussen 10 oktober en 30 december 1887; exacte datum onbekend).

Verwey, Albert aan Katharina van Vloten (25 februari 1887).

Verwey, Albert aan Carel Vosmaer (18 december 1885).

Verwey, Albert aan Carel Vosmaer (25 december 1883).

Verwey, Albert aan Christoffel Verwey Jr. (16 augustus 1883).

Veth, Jan Pieter aan Albert Verwey (11 december 1887).

Veth, Jan Pieter aan Albert Verwey (20 augustus 1885).

Vloten, Elizabeth van aan Willem Arnoldus Witsen (oktober 1903; exacte datum onbekend).

Witsen, Willem Arnoldus aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (9 juli 1915).

Witsen, Willem Arnoldus aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (26 maart 1915).

Witsen, Willem Arnoldus aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (19 maart 1915).

Witsen, Willem Arnoldus aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (6 januari 1915).

Witsen, Willem Arnoldus aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (5 januari 1915).

Witsen, Willem Arnoldus aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen (2 januari 1915).

Witsen, Willem Arnoldus aan Elizabeth van Vloten (30 augustus 1898).

Witsen, Willem Arnoldus aan Elizabeth van Vloten (11 augustus 1898).

Witsen, Willem Arnoldus aan Elizabeth van Vloten (12 februari 1897).

Witsen, Willem Arnoldus aan Elizabeth van Vloten (24 januari 1892).

Witsen, Willem Arnoldus aan Elizabeth van Vloten (1 september 1891 – avond)

Witsen, Willem Arnoldus aan Elizabeth van Vloten (1 september 1891 – ochtend).

Witsen, Willem Arnoldus aan Augustus Allebé (25 december 1888).

Witsen, Willem Arnoldus aan Jacobus van Looy (26 oktober 1886).

Witsen, Willem Arnoldus aan Jacoba Helena Elizabeth Witsen en Jacoba Suzanna Muller (12 februari 1877).